

Ղ. ԱՂԱՅԱՆԻ ԼԵԶՎԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՄԻ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ XIX դարի 60-ական թվականների սկզբին գրական ասպարեզ ոտք դրեց Ղ. Աղայանը, լեզվամշակման առումով երկու հիմնական կողմնորոշիչ ուղղություն էր սկզբնավորվում: Չեռքից ձեռք էր անցնում Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին», հրապարակի վրա էր Պ. Պոռոյանի «Մոս և Վարդիթերը», և առաջադեմ երիտասարդության վրա ուժեղ էր նաև «Հյուսիսափայլի» ազդեցությունը: Եթե Բաֆֆին առանց տատանումների որդեգրեց հյուսիսափայլյան ուղղությունը՝ ամենևին չիրապարկվելով արավյանական ուղղությամբ, ապա նույնը չի կարելի ասել Ղ. Աղայանի մասին: Հ. Էնֆիաճյանի տպարանի 19-ամյա հմուտ գրաշար Աղայանը կարող էր ոչ միայն այդ տպարանում տպագրվող «Մեղու Հայաստանին», «Կոունկ Հայոց աշխարհի» պարբերականները, այլև Մոսկվայից ստացվող «Հյուսիսափայլը» և սրտատրոփ սպասել է Կոնս Էմմանուելի նոր գրվածքների երևան գալուն: Իսկ Խ. Աբովյանի «Վերքը» գերել էր նրան:

1862թ. «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթում երևան է գալիս Աղայանի «Հարկավոր է օգնել չքավորներին» բանաստեղծությունը, որը նրա առաջին տպագիր գործն է: Այդ բանաստեղծության լեզվի վրա ակնհայտ է հյուսիսափայլյան լեզվի ազդեցությունը, դրանում տեղ են գտել այսպիսի գրքային արտահայտություններ.

Մնաս *բարյալ* ասի բազմամարդ տեղին,

Սկսա շրջիլ ազատ հովերում,

Ելա մի բարձր բլուրի վերա՝

Դիտել, թե՛ ինչ կան *նորա* չորս կողմում:¹

Այս բանաստեղծությունից հետո Աղայանն անցնում է արձակի ժանրին: 1867թ. տպագրվում է «Արություն և Մանվել» վեպը, որը հատկանշվում է միանգամայն այլ լեզվադրակով: Վեպում ոչ միայն հիմնականում հաղթահարված է հյուսիսափայլյան լեզվի ազդեցությունը, այլև չի նկատվում դեպի արավյանական բարբառային լեզուն հակվելու միտում: Վեպում, հատկապես հեղինակային խոսքում, բավական մաքուր գրական դրսևորումով թևածում է ժողովրդական կենդանի խոսքի ոգին: Հետագայում արձակ և չափածո ստեղծագործություններում Աղայանն ավելի է մշակում, կատարելագործում իր լեզուն՝ հասցնելով զարգացման այնպիսի աստիճանի, որն իրավացիորեն ոմանց զարմանք է պատճառում: «Ձարմանայի է,- գրում է Դ.Դեմիրճյանը,- թե Աղայանը, այդ՝ ժողովրդի ծոցից ելած, ժողովրդի համար գրող մարդը որքա՛ն վաղ, նրբորեն զգաց չափը, հասկացավ, թե որն է լեզվի զարգացման հիմնական գիծը, ոսկե միջինը, և իմաստուն կերպով միաձուլեց լեզվի բոլոր տարրերը, ներդաշնակեց և ընդհանրացրեց»²: Այո՛, Աղայանը շատ վաղ է զգացել նոր գրական հայերենի մշակման, զարգացման «հիմնական գիծը, ոսկե միջինը», չարունակելով ընթանալ լեզվի մշակման հյուսիսափայլյան ուղղությունով՝ նաև չի հակվել դեպի բարբառը:

Կարծում ենք՝ աղայանական լեզվադրակը պայմանավորող հանգամանքների մեջ առանձնակի կարևորություն պետք է տալ մի իրողության, որը, որքան մեզ հայտնի է, առայժմ ըստ էության դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից:

Հայտնի է, որ իր կյանքի վերջին շրջանում, պետրոպավոլյան բերդում Մ. Նալբանդյանը գրական աշխարհաբարի մշակման հարցում հանգեց նոր կարծիքի, այդ դիրքերից քննադատեց և՛ «Հյուսիսափայլի» լեզվամշակման քաղաքականությունը, և՛ գավառական բարբառներին ստրկանալը՝ առաջ քաշելով նոր գրական լեզուն ինքնուրույնաբար մշակելու գաղափարը: Նոր լեզվի մշակման բուն խորհուրդը համարելով «որքան կարելի է առավել շատ և առավել մեծ բազմության հասկանալի»³ լինելը՝ Մ. Նալբանդյանն այսպես է շարունակում իր միտքը. «...նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինքնուրույնաբար, առանց ամենևին հին լեզվից խալնելու և առանց այս կամ

¹ Ղ. Աղ ա յ ա ն, *Երկերի ժողովածու*, հ. 2, Եր., 1962, էջ 7:

² Դ. Դե մ ի ը յ ա ն, *Երկերի ժողովածու*, հ. 8, Եր., 1963, էջ 385:

³ Մ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հ. 3, Եր., 1940, էջ 197: Ընդգծումը հեղինակինն է:

այն գավառական բարբառին ստրկանալու»:⁴ Նալբանդյանը, ուրեմն, հանգել էր այն համոզմանը, որ գրաբարը, բարբառը ոչ թե դեպի իրենց պիտի ձգեն նոր գրական լեզուն, այլ վերջինիս համար սնման աղբյուր պիտի հանդիսանան: 1860-ական թվականների սկզբին երևան այս տեսակետն իր խորասպես գիտականությամբ և հստակությամբ անփոխարինելի դեր կունենար նոր գրական հայերենի մշակման գործում, եթե, դժբախտաբար, այնքան ուշ հրապարակման արժանացած չլիներ: Հայտնի է, որ Նալբանդյանն այդ նոր տեսակետին հանգել է Պ. Պռոշյանի «Մոս և Վարդիթեր» վեպին վերաբերող «Կրիտիկա»-ում, որի մի հատվածն առաջին անգամ հրապարակվել է 1890 թվականին:

Բավարար հիմքեր կան ասելու, որ Ղ. Աղայանը նալբանդյանական նոր տեսակետին շատ վաղ՝ 1865թ. է ծանոթ եղել և, որ ավելի կարևոր է, իր լեզվամշակման գործունեության ընթացքում հենց այդ թվականից սկսած կողմնորոշվել է նալբանդյանական տեսակետով: Նախ այն մասին, որ Աղայանն այդ տեսակետին ծանոթ է եղել հենց Նալբանդյանից լսելով համապատասխան մտքերն ու դատողությունները: Դա տեղի է ունեցել այն ժամանակաշրջանում, երբ Նալբանդյանը 1865թ. մայիսի 13-ին երաշխավորությամբ դուրս է եկել Պետերբուրգի բանտից և վեց ամիս, մինչև արքայի արտոնվելը ազատության մեջ է եղել ու ապրել Պետերբուրգում՝ Նոր Նախիջևանցի մի ծանոթի բնակարանում: Աղայանը Նալբանդյանի հետ անձամբ ծանոթացել է այդ բնակարանում:⁵ Հանդիպման օրը ստույգ հայտնի չէ, նշվում է, թե դա պիտի տեղի ունեցած լինի «մայիսի 13-ից հետո, ամենաուշը մի քանի շաբաթվա ընթացքում, նույն ամսվա վերջերին կամ հունիսին»:⁶ Մեզ ավելի հավանական է թվում, որ այդ հանդիպումն ավելի շուտ պիտի տեղի ունեցած լինի, մայիսի 13-ին հաջորդող մոտակա օրերին, մանավանդ որ Աղայանն ավելի վաղ գեներալ Մուլթանշահից իմացել է, որ նա Ալեքսանդր II ցարին հասցեագրված խնդրագիր է ներկայացրել սենատ՝ իր երաշխավորությամբ և անձնական պատասխանատվությամբ Նալբանդյանին, նախքան դատավճիռը, բանտից ազատելու վերաբերյալ: Սպասում են, սպասողական վիճակի մեջ են, և բնական է, որ բանտից դուրս գալուց ամիջապես հետո հանդիպելու են նրան: Հանդիպումից ստացած տպավորությունն Աղայանն այսպես է ներկայացնում: «Թոքախտը մաշել էր նրան, և առաջվա Նալբանդյանի սովերագիծն էր մնացել,- գրում է Աղայանը,- բայց որքան զարգացել էր մտավորապես և որքան էտ թողել իրենից Ս. Նազարյանցին: Համակիր չէր այլևս ոչ նրա լեզվին և ոչ նրա ուղղությանը՝ համարելով հետամնաց և պահպանողական: Նալբանդյանը, աշխարհից կտրվելով, չէր կտրվել ժամանակակից գրականությունից, շարունակ կարդացել էր միայնության մեջ և շատ էր մտածել»:⁷ Ուշագրավ է, որ հանդիպման ժամանակ Նալբանդյանն առանձնակի կարևորություն է տվել աշխարհաբար գրական հայերենի մշակման իր նոր տեսակետին տեղյակ պահելու հարցին, այն միտքն է արծարծել, որ ինքն այլևս համակիր չէ Սո. Նազարյանցի, «Հյուսիսափայլի» լեզվամշակման ուղղությանը, որը տանում էր դեպի գրքայնություն, արհեստականություն, և Նալբանդյանի այդ մտքերը դրոշմվել են Աղայանի հիշողության մեջ:

Այժմ մեզ հետաքրքրող խնդրի կապակցությամբ ևս մի ուշագրավ իրողություն: Ծարունակելով իր խոսքը՝ Աղայանն անդրադառնում է Նալբանդյանի *ձեռագրերի* ճակատագրին՝ նշելով, թե Նալբանդյանի «գրածների մի մասը Մ. Տեր-Գրիգորյանցի ձեռքն ընկավ, բայց թե ու՞մ մոտ մնաց հետո՝ ես չիմացա»:⁸ Մ. Տեր-Գրիգորյանցը Նալբանդյանի անձնական բարեկամն է, նրա կենսագիրը, որի հետ, ինչպես Աղայանն է վկայում, նույն շրջանում թարգմանություններ է կատարել: Կասկածից դուրս է, որ Տեր-Գրիգորյանի «ձեռքն ընկած» Նալբանդյանի ձեռագրերի մեջ եղել է նաև «Կրիտիկայի» համապատասխան հատվածը, և Աղայանը դա կարդացել է ձեռագիր վիճակում:

Բացի վերը նշվածներից արդյոք այլ հիմքեր կա՞ն ասելու, որ Նալբանդյանի հետ անձնական ծանոթությունը, նրա նոր տեսակետը վճռական դեր են ունեցել երի-

⁴ Մ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, հ. 3, էջ 197:

⁵ Ա. Ի ն ճ ի կ յ ա ն, *Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը*, Եր., 1954, էջ 226, 295:

⁶ Ղ. Աղ ա յ ա ն, *Երկերի ժողովածու*, հ. 4, Եր., 1963, էջ 631:

⁷ Նույն տեղում, էջ 402: Ընդգծումը մերն է- Մ. Ս.:

⁸ Նույնը:

տասարդ Աղայանի լեզվական կողմնորոշման հարցում: Հարցին դրական պատասխան պետք է տալ և ասել, որ Նալբանդյանի լեզվամշակման նոր տեսակետի միանգամայն բարերար ազդեցությունն զգացվել է Աղայանի անդրանիկ վեպի՝ «Արություն և Մանվել»-ի վրա:

Այդ վեպի ձեռագիրը գրված, պատրաստ է եղել «Պետերբուրգում 1865թ. առաջին կեսին»:⁹ Հայտնի է նաև, որ Աղայանը «նախքան տպագրության հանձնելը հիմնովին վերանայել է»¹⁰ այդ վեպի ձեռագիրը: Վերանայումը պիտի կատարված լինի 1865թ. առաջին կեսից հետո, ավելի որոշակի՝ 1865թ. մայիսի 13-ից, այսինքն բանտից Նալբանդյանի դուրս գալուց հետո: Ցավոք, այդ հիմնովին վերանայված ձեռագիրը չի պահպանվել: Բայց որ 1862թ. տպված «Հարկավոր է օգնել չքավորներին» բանաստեղծության լեզվի վրա զգացվող հյուսիսափայլյան ուժեղ ազդեցությունը հիմնովին հաղթահարված է դրանից երեք-չորս տարի հետո տպագրվող «Արություն և Մանվել» վեպում, դա ինքնըստինքյան խոսում է այն մասին, որ վեպի ձեռագրի «հիմնովին վերանայումը» նաև արտահայտվել է հյուսիսափայլյան լեզվատարրերի բեռնաթափումով, ինչպես նաև անհարկի բարբառային տարրերի օգտագործումը սահմանափակելով:

Եթե նշված բանաստեղծության մեջ հյուսիսափայլյան, գրքային *նորա, նորան, անցանեն /փոխ.՝ անցնեն/, ծերունի /փոխ.՝ ծերունու/, վերա /փոխ.՝ վրա/, սկսա /փոխ.՝ սկսեցի/, կարե /փոխ.՝ կարող է/ և այլ ձևերի հետ հարևանություն են անում էնտեղի, էսքան, բարովեցի /փոխ.՝ բարեցի/ և այլ բարբառային ձևեր, ապա «Արություն և Մանվել» վեպում լեզվամշակումն ընթացել է գրական նորմայի պահպանման կողմնորոշումով, խոսքի ժողովրդայնացման հունով: Այդ վեպի լեզվի մասին ընդհանուր պատկերացում տալու համար ուշադրության արժանացնենք դրա առաջին էջից վերցրած մի երկու նախադասություն:*

«Երբ որ եկեղեցուց դուրս եկած տուն էր գնում տեր հայրը, նրա հետևից գնում էր մի պատանի, որ՝ ինչպես երևում էր ձեռքին բռնած հարիզայից, տերտերի մոնթն էր, այսինքն աշակերտը և փոքրիկ տիրացուն: Արություն էր նրա անունը: ...Արությունը այս գյուղից չլինելով՝ շատ ուրախ էր, որ մյուս օրը յուր ազգականներից շատերը մոտակա գյուղերից կգան, և նրանց կտեսնի...»:¹¹

Հեշտ է նկատել, որ նկարագրության գունագարդման, հրապարակախոսության ոչ մի տարր, ինչպես նաև բարբառայնության հակում չի նկատվում այս խոսքում, չկան գրաբարյան կամ բարբառային ձևերի անհարկի գործածություններ: «Հարիզա» բառի գործածությունը կարող է առարկություն հարուցել՝ որպես բարբառային ձև: Էդ. Աղայանի բառարանում դա այդպիսի նշումով էլ ներկայացված է և բացատրված է «խուրջին» հոմանիշով: Բայց ինչպես որ *հարիզա-ն* է ժամանակակից գրական լեզվագագոթությունից դուրս, այնպես էլ *խուրջին-ը*: Պետք է նկատի ունենալ, որ Աղայանն առհասարակ սառը վերաբերմունք չի ցուցաբերել մի շարք այնպիսի բառերի նկատմամբ, որոնք ընդգծված բարբառային դրսևորումներ չլինելով, կարող էին մեր նոր գրական լեզվում քաղաքացիության իրավունք ստանալ: Նրա կողմից գործածված այդպիսի բառեր են նաև *աքլոր, փիս, ուսուլ, շշկլվել, մահանա*: «Շատ անգամ մարդ *փիս* երազ էլ տեսնում է», «Նա էլ մի բան *մահանա* արավ, հեռացավ»:¹²

Միանգամայն հիմնավոր, այլև արժեքավոր է Աղայանի կարծիքն իր առաջին վեպի գրական ուղղվածության և լեզվի մասին: Իր «Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ» գրական ակնարկում Բաֆֆին, իրեն ամբողջովին հակադրելով իր ժամանակակից հայ վիպագիրներին, հայտարարում է, թե «Աբովյանի հետևողները, Աբովյանի անշնորհք աշակերտները եղան»¹³ նկատի ունենալով առանձնապես Պ. Պռոշյանին և Գ. Աղայանին: Այս անհիմն կարծիքին Գ. Աղայանը շատ հանգիստ տոնով է անդրադառնում և, մնալով որպես համբերատար մանկավարժ՝ բացատրում է, որ իր «Արություն և

⁹ Գ. Աղայան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 1, 1962, էջ 395: Ընդգծումը մերն է -Ս. Մ.: Հայտնի է, որ Աղայանը 1864-1867թթ. ապրել է Պետերբուրգում:

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 3:

¹² Նույն տեղում, էջ 38, 165:

¹³ Բաֆֆի, *Երկերի ժողովածու*, հ. 10, Եր., 1959, էջ 156:

Մանվել» վեպը անմահ Արուսյանի վեպի հետևությանը չի գրված:¹⁴ Աղայանը «Վերք Հայաստանի» վեպը համարում է, մի ողբ, ողբ հայրենիքի թշվառության վրա, ողբ հայրենասերի, բխած մի զգայուն սրտից...»:¹⁵ Իսկ իր վեպի մասին այսպես է արտահայտվում. «Արություն և Մանվելը,- գրում է Աղայանը,- բերում է մի բողոքովին նոր ուղղություն...», սա մի պատերազմ է հայտարարում հին գաղափարների, հին դաստիարակության դեմ, որոնց վրա չի ողբում, այլ հարձակվում է անխնայ և նրանց տեղը տարածում նորը և լավագույնը»:

Անդրադառնալով իր վեպի լեզվի հարցին՝ Աղայանը նույնպիսի օբյեկտիվությանը ճշմարտացիորեն հետևյալ միտքն է հիմնավորում: «Լեզվի կողմից էլ,- գրում է Աղայանը,- այս վեպը այն նորությունն է բերում, որ հեղինակին խոսեցնում է մաքուր գրական լեզվով, միայն գործող անձերին է թույլ տալիս, որ մոտավորապես իրանց խոսելու ոճով ու բարբառով հանդես գան»:¹⁶ Այո՛, լեզվամշակման առումով էլ Աղայանի վեպը նորություն է բերում, նորություն այն իմաստով, որ դա առաջին վեպն է, որ գրվել է միանգամայն մաքուր, ժողովրդաշունչ գրական լեզվով: Չգիտես վիպագրության հարցում ինչպիսին է եղել Լեոյի ըմբռնումը, որ այսպես անվերապահորեն պնդում է, թե մինչև Բաֆֆին հայ վիպագրությունն անլեզու է մնացած եղել: «Մենք,- գրում է Լեոն,- ունեինք բանաստեղծության լեզու, հրապարակախոսության լեզու, թատերագրության լեզու: Անլեզու էր մնացել միայն վիպագրությունը»:¹⁷ Լեոյի այս կարծիքը նույնքան կողմնակալ վերաբերմունքի արտահայտություն է, որքան և Թումանյանին «լեռան երգիչ» համարելը:

Այսպիսով՝ Ղ. Աղայանի լեզվական կողմնորոշման հարցում վճռական նշանակություն է ունեցել այն իրողությունը, որ աշխարհաբար գրական հայերենի մշակման հարցում Մ. Նալբանդյանի նոր տեսակետը նրան հայտնի է եղել առաջին անգամ տպագիր ձևով հրապարակ գալուց (1890) շատ վաղ՝ 1865 թվականին: Այդ թվականին վերաբերող իր հուշերում Աղայանն ունի այսպիսի մտորումներ, դատողություններ. «... ինչպես բույսն իր սնունդն է պահանջում, նույնպես պահանջում է և միտքը», «Դժվարը նոր բան ասելն է», իսկ ասածը չհասկանալը նախանձելի բան չէ:¹⁸ Մ. Նալբանդյանն ասել է այդ նոր բանը, և Աղայանի միտքը սնվել է դրանով, որն անգնահատելի դեր է ունեցել արևելահայ գրական լեզվի զարգացման գործում:

О ЯЗЫКЕ Г. АГАЯНА

____ Резюме _____

____ С. Мелконян _____

В первом произведении Г. Агаяна (1862г.) явно заметно влияние книжной речи "Юсисапайла". В изданном в 1867г. романе "Арутюн и Манвел" не только преодолено влияние юсисапальской книжной речи, но и не наблюдается склонности к абовянскому диалектному языку.

В статье выдвигается мысль о том, что в языкотворческой ориентации Г. Агаяна решающую роль сыграло то обстоятельство, что новая точка зрения М. Налбандяна относительно разработки современного литературного языка ему была известна еще в 1865г., т. е. задолго до ее публикации (1890г.).

¹⁴ Ղ. Աղայան, *Նշվ. աշխ.*, հ.4, էջ 395:

¹⁵ Նույնը:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 396:

¹⁷ Լեոն, *Ռուսահայ գրականություն, Վենետիկ, 1904, էջ 168: Ընդգծումը մերն է - Ս. Ս.:*

¹⁸ Ղ. Աղայան, *Նշվ. աշխ.*, հ. 4, էջ 398: